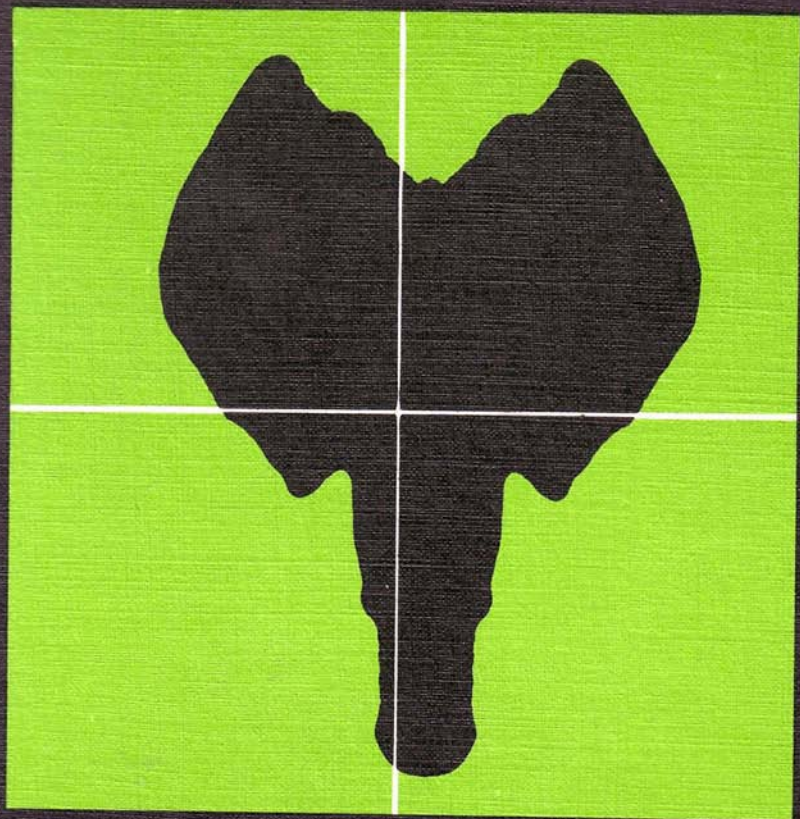

Ingela Josefson (red)

SPRÅK
OCH
ERFARENHET

Carlssons

Ingela Josefson (red)
Peter Gullers, Rita Liljeström,
Gun Malmgren, Tore Nordenstam,

Språk och erfarenhet

Carlssons

TORE NORDENSTAM

Förståelsens villkor

Lättlästhet och förståelse

När är texter lättlästa och när är texter svårlästa? Det har bedrivits en hel del språkvetenskaplig forskning om detta, och det är naturligt att man börjar med att orientera sig något i den litteraturen om man intresserar sig för frågan hur forskningsresultat bäst skall kunna förmedlas till andra än forskarna själva. Ett ganska typiskt exempel på vad man riktat in sig på i den så kallade "läsbarhetsforskningen" är en formel för läsbarhet som utarbetats av statistikern C.H. Björnsson. Enligt Björnsson kan en texts lättlästhet anges genom att man tar den genomsnittliga meningslängden i en text och lägger till procentandelen ord som har mer än sex bokstäver. Ju lägre summan är, desto lättlästare är texten, enligt detta

förslag. Björnsson fann att i barn- och ungdomsböcker, så låg summan av meningslängden och procentandelen långa ord omkring 27, i dags- och veckopress omkring 47, och i facklitteratur omkring 56. Detta mått på läsbarhet har tydligen slagit an inte minst i pedagogiska kretsar, och det har till och med föreslagits att biblioteken borde varudeklarerera sina böcker genom att ange deras "lix"-värde (som Björnsson kallar detta).

Det som framkommer av denna undersökning är att det tenderar att ta lite längre tid att inhämta innehållet i texter med långa meningar och långa ord än att läsa igenom texter som har korta meningar med korta ord. Det är inte något särskilt uppseendeväckande forskningsresultat. Och detsamma kan sägas om en lång rad andra undersökningar av egenskaper hos texter som bidrar till att göra dem lättlästa eller svårlästa. Man har till exempel funnit visst belägg för att texter blir mera svårlästa ju flera främmande ord som de innehåller, ju flera avstavningar som de innehåller, ju flera ord som de innehåller i "framförställda attribut", ju flera inskjutna bisatser som de innehåller, och så vidare. Med andra ord, ju krångligare syntaxen är och ju ovanligare ord och vändningar som en författare använder, desto mera tid tenderar det att ta för en genomsnittsläsare att inhämta textens budskap.

Detta är rön som var och en med litet eftertanke kan komma fram till själv. Och det är mitt allmänna intryck att den så kallade läsbarhetsforskningen inte är särskilt givande för utomstående, som knappast har behov av forskning för att få bekräftat sådana erfarenheter som att krångliga meningar tar längre tid att läsa och uppfatta. Man kan skilja mellan det värde som forskning har för utvecklingen av ett forskningsområde och det värde som forskning har för utomstående. När det gäller läsbarhetsforskningen, vill jag karakterisera den som i hög grad begränsad till inomvetenskapliga värden (bidrag till teori- och metodutvecklingen inom vissa delar av språkvetenskapen). Ett extremt exempel på detta, och just därför bra som exempel i detta sammanhang, är den avhandling som Ingela Josefson tar upp i sitt bidrag till denna bok: Christer Platzacks bok "Språket och läsbarheten" från 1974. Platzack uppställde en rad hypoteser om hur olika grammatiska konstruktioner kan tänkas påverka läshastigheten, och undersökte sedan om hypoteserna stämde på ett antal försökspersoner. Ett exempel på hypoteserna i fråga är följande:

”En text med bisatsinskott mellan finit verb och objekt är mindre läsbar än motsvarande text med finalt placerade bisatser.”

En del av försökspersonerna fick läsa en text om Bulgariens historia, och deras läshastighet mättes. En annan del av försökspersonerna fick läsa i stort sett samma text, där tolv meningar hade ändrats så att bisatserna sköts in i stället för att komma sist. I den första versionen fanns t ex följande mening:

”Slaviska folkstammar undanträngde de tidigare inbyggarna, när de i stora skaror strömmade in på Balkanhalvön norrifrån.”

I den andra versionen byttes detta ut mot följande mening:

”Slaviska folkstammar undanträngde, när de i stora skaror strömmade in på Balkanhalvön norrifrån, de tidigare inbyggarna.”

Platzack fann att det fanns klara skillnader mellan de två texterna. Det tog längre tid att läsa den versionen som innehöll ett antal konstruktioner av det slag som illustreras av den andra meningen här ovanför. Av detta kan man också dra en praktisk slutsats: den som vill skriva texter som går fort att läsa igenom, bör undvika att skjuta in bisatser på det sättet som illustreras av den andra versionen här ovan.

Platzacks undersökning av denna och ett antal liknande hypoteser är intressant som ett klart exempel på försök att arbeta med naturvetenskapligt och samhällsvetenskapligt inspirerade metoder i en humanistisk disciplin, språkvetenskapen. Det vetenskapsideal som ligger bakom hans undersökningar är det hypotetisk-deduktiva vetenskapsidealet. Enligt detta ideal skall varje vetenskaplig undersökning gå till så att man först uppställer en eller annan hypotes, sedan genomför experiment som kan bekräfta eller avstyrka hypotesen. Avstyrks hypotesen genom att utfallet inte blir det förväntade, skall man gå vidare och uppställa en ny hypotes, som prövas i sin tur, och så vidare. Det är en grundtes i den sk positivismen inom vetenskapsteorin att kärnan i all vetenskaplig verksamhet består av hypotesuppställande och hypotesprövande

arbete av detta slag. Inom de humanistiska vetenskaperna (litteraturhistoria, filosofi, filmvetenskap osv) är det emellertid andra inslag som brukar överväga. För den övertygade positivisten innebär detta att den existerande forskningen på sådana områden som film och teater och litteratur och historia är efterbliven. Man bör snarast möjligt se till att den existerande forskningen på dessa områden ersätts med hypotesprövande verksamhet med experimentella metoder, med utnyttjande av statistikens alla finesser och annat teoretiskt raffinemang.

För utomstående riskerar emellertid forskningen att bli alltmer ointressant ju mera den skärper sig i experimentell och statistisk riktning. De prövbara hypoteserna blir gärna så föga uppseendeväckande att den grad av *säkerhet*, som man med forskningens hjälp kan tillmäta dem, inte uppväger deras bristande *relevans* för utomvetenskapliga sammanhang. En avhandling som Platzacks är inte tillkommen för att hjälpa till att belysa tex de förståelseproblem som uppstår när man skall försöka förmedla forskningsresultat till utomstående. De förståelseproblem som uppstår i sådana sammanhang har mycket litet att göra med vilka syntaktiska konstruktioner som man använder. Självfallet kan ett krångligt skrivsätt bidra till att det tar något längre tid att läsa igenom en text, när man stöter på den första gången. Men de väsentliga förståelseproblemen ligger på ett annat plan. Språkvetaren Britt-Louise Gunnarsson har undersökt hur begriplig den svenska medbestämmandelagen är för ett antal olika grupper av personer. Hon nådde snart fram till att själva ordvalet och sådant som meningarnas längd och grammatiska uppbyggnad inte hade någon avgörande inverkan på lagtextens begriplighet. Det lönar sig alltså inte särskilt mycket att bara skriva om texten på ett mera vardagsspråkligt vis. De avgörande svårigheterna med att förstå lagtexter har att göra med att lagtexter är skrivna av fackmän för fackmän, i första hand. Juridiska texter anlägger vanligen ett domstolsperspektiv och inte ett medborgarperspektiv, som Gunnarsson uttrycker det. För att göra en text som medbestämmandelagen mera begriplig för folk i allmänhet tarvas det en mera djupgående omarbetning av hela texten, som försöker få fram lagens poäng sett från den anställdes synpunkt.

Resultatet av denna korta utflykt till läsbarhetsforskningens områden är alltså att vi måste göra en distinktion mellan lätlästhets och

svårlästheter, å ena sidan, och förståelighet eller begriplighet, å andra sidan. Det är inte snabblästheter som är det viktigaste när det gäller forskningsförmedling och andra lika kvalificerade språkliga sammanhang. Det kan tvärtemot vara en poäng att medvetet tvinga läsaren till ett lugnare tempo än vanligt. Ett extremt exempel på den strategin finner man hos den tyske filosofen Heidegger. Heidegger var så inriktad på att få sina läsare att inta en reflekterande, ifrågasättande hållning att han försökte göra sina texter så olika det vanliga filosofiska språket som möjligt. Resultatet är svårläst, och det var meningen. Heideggers texter skall läsas långsamt, med eftertanke, och många gånger, något som han mycket tydligt signalerar genom sin stil.

Men vad är det då det gäller, om det inte är fråga om meningarnas längd, mer eller mindre invecklade syntaktiska konstruktioner o d. Vilka andra hinder finns det på förståelsens väg? Vad innebär det att *förstå* något? Det är en av mina teser i detta inlägg att all förståelse är exempelbaserad. Låt oss därför börja med att fundera kring några exempel.

Ord och bild

Ett av de många exempel som ges i de föregående kapitlen i denna bok är ett studiematerial om den allmänna försäkringens vidare utveckling i Sverige. För att få fram en genomtänkt opinion bland sina medlemmar organiserade Försäkringsanställdas Förbund för några år sedan en omfattande studieverksamhet kring ett häfte med titeln "Datorn" (1979). Ungefär hälften av förbundets 20.000 medlemmar deltog i studiecirkelarbetet, vilket är en unikt hög andel. Det visade sig, som Ingela Josefson påpekar i sitt kapitel, att det historiska avsnittet genomgående mottogs mera positivt av deltagarna i cirkelarbetet än de tekniska avsnitten om olika former av databehandling. Varför var det så? Kapitlet om socialförsäkringens framväxt skrevs av en historiker, som i berättande form gav en framställning av hur det komplicerade allmänna försäkringssystemet i Sverige vuxit fram från de frivilliga hundramannakassorna

för hundra år sedan till dagens offentliga, datorstödda socialförsäkringssystem. Kapitlet är i stort sett skrivet som en sammanhängande berättelse, och författaren vänder sig direkt till sina läsare vid försäkringskassorna: "1870- och 1880-talens sjukkassor såg givetvis helt annorlunda ut än din arbetsplats gör. Oftast hade dessa sjukkassor ingen anställd", o s v. Historikern införde också två begrepp för att strukturera sin framställning, begreppen "folkrörelsetradition" och "myndighetstradition". Den allmänna försäkringens utveckling kan ses som ett spänningsfyllt förhållande mellan dessa två traditioner, föreslog historikern (Thomas Fürth). Det visade sig att de försäkringsanställda kände igen sig i denna framställning. Både den konkreta, raka berättelsen om bakgrunden för den egna arbetsplatsen och kontrasten mellan folkrörelse- och myndighetstradition uppfattades som träffande och relevant information av de anställda. Företrädare för "myndighetstraditionen" uppfattade däremot denna sortens framställning som oriktig. Enligt åtminstone en kritiker finns det ingen sådan motsättning mellan olika traditioner på försäkringsområdet.¹

Ett avsnitt om datorerna som hjälpmedel i arbetet var skrivet på ett annat vis av en annan författare, själv framträdande expert på just datasystemutveckling. Framställningen är abstrakt och allmänt hållen, också exemplen är abstrakta, och författaren gör inga försök att vända sig direkt till de anställda. I ett referat av vad "den tekniska expertisen" i den statliga ALLFA-utredningen anser om datoriseringen av den allmänna försäkringen i Sverige heter det till exempel:

"Den tekniska expertisens inställning har allt tydligare kommit till uttryck och kan sammanfattas i följande huvudpunkter:

- bindningen till nuvarande centrala systemstruktur och datorleverantör är mycket stark — — —
- man har ett mycket förenklat begrepp om vad service till allmänheten kan betyda", etc.

Som en sammanfattning av en mängd material kan detta vara klaggörande för den som redan är införstådd. För den som inte känner till de närmare detaljerna uppstår det en mängd frågor som blir hängande i luften: vad innebär det att "bindningen till nuvaran-

de centrala systemstruktur och datorleverantör är mycket stark”?

Och vad innebär detta rent konkret för mig som anställd på just den här försäkringskassan? På vilket sätt är detta relevant för *mig* här och nu?

Det visade sig att de som läste studiematerialet hade svårt att koppla den allmänna information som gavs här till sin egen situation. Och därmed framgick inte avsnittets *relevans* för läsarna. Det förefaller rimligt att anta att en text måste anknyta på något sätt till läsarnas egna erfarenheter och problem för att den skall kunna uppfattas som givande och träffande. Reaktionen på det historiska och det tekniska avsnittet i studiematerialet ”Datorn” visar så vitt jag förstår inte att historia i och för sig är mera relevant än teknikbeskrivningar om man vill öka medvetenheten bland de anställda om aktuella problem på det egna arbetsområdet. Men skillnaderna i reaktioner på de historiska och de tekniska avnitten antyder att en berättande, exempelbaserad framställning som direkt vänder sig till sina läsare lättare uppfattas som mer relevant än en abstrakt, systematisk framställning med en mera diffus läsar-krets som tilltänkta mottagare.

Att också skönlitterära texter måste kunna uppfattas som relevanta för läsarens egen personliga situation understryks starkt av Gun Malmgren i hennes kapitel om vuxnas litteraturläsning. Romaner och noveller är på samma vis som historiska framställningar berättande i sin form. De framställer konkreta exempel till beskådande, påhittade exempel i det ena fallet och verkliga exempel i det andra. Men varken påhittade eller verkliga exempel fungerar om de inte råkar nå rätt läsare vid rätt tidpunkt. Vad innebär det närmare bestämt? Man kan säga att en av skönlitteraturens funktioner är att tillhandahålla ett antal *typer* som vi kan använda för att förstå verkligheten omkring oss. I vår kulturtradition spelar en lång serie sådana typer en väsentlig roll för vårt sätt att uppfatta andra och oss själva: från klassiska figurer, som Odysseus, Hamlet och Madame Bovary till Pelle Svanslös och James Bond och andra figurer i samtidskulturen. Det är ett litet antal av alla de påhittade typerna i världslitteraturens historia som har kommit att bli mera allmänt kända, och det är ett litet antal av de mera kortlivade typerna som når ställningen som allmänt kulturgods (figurerna i TV-serien ”Dynastin” är ett aktuellt exempel, om ett år eller två är det andra,

liknande exempel som är på tapeten). Och det är bara några typer som fungerar för bestämda läsare och åskådare i bestämda situationer.

Gun Malmgren ger en rad exempel på hur olika läsare kan finna texter givande. Läsarna kan känna igen sig, de kan plötsligt få ord för erfarenheter som de själva gjort men som de inte kunnat hantera av det enkla skälet att de inte kunnat hålla fast dem språkligt. När figurer eller episoder i en roman eller en novell fungerar så blir läsningen givande. Formuleringarna är träffande. Men andra som läser samma text och som har liknande bakgrund kan uppfatta texten som okunnig, överdriven, hysterisk och så vidare. Det gäller till exempel läsarreaktionerna på romanen "Slamfarmen" av Torgny Karnstedt. Intressant är att åtskilliga av dem som själva känner den arbetsplats som romanen handlar om *inte* känner igen sig i romanens framställning. Det kan bero på att romanen inte är initierad nog eller att de typer som romanen framställer inte är fullgoda från estetisk synpunkt, men det kan också bero på att läsarna inte vill veta av de erfarenheter som Karnstedt formulerar. Det kan vara erfarenheter som läsarna har förträngt därför att de är så obehagliga (rädsla och ångest etc). En funktion som romanen kan ha för några läsare är att återföra sådana förträngda erfarenheter till medvetandet. Med andra ord, om en skönlitterär text fungerar för en viss läsare beror både på texten och på läsaren. För att litteratur och annan konst skall fungera krävs det en lycklig kombination av inneboende kvaliteter i verket och behov och erfarenheter hos läsaren eller åskådaren eller lyssnaren. I lyckliga fall blir en romanfigur eller en händelse i en film etc till en typ som kan användas som jämförelseobjekt för att klargöra ens egen situation eller för att bättre förstå ens omgivning. För mig är biskopen i Ingmar Bergmans film "Fanny och Alexander" en sådan typ, som på ett komprimerat vis sammanfattar ett stort komplex av företeelser. För mig framstår denna fiktiva figur som det mest skrämmande jag sett. Det innebär att mina erfarenheter är av det slaget att just denna typ fångar upp något väsentligt i dem och lyckas *gestalta* dem på ett påtagligt vis.

Både i filmen "Fanny och Alexander" och i romanen (eller vad man nu vill kalla boken) med samma namn gestaltas erfarenheter som många av oss har gjort på ett ytterst påtagligt vis. Både filmen

och texten tillhandahåller slående typer, alltså gestaltningar som är träffande för åtskilliga av oss. I detta avseende skiljer sig ordkonst inte från bildkonst (film, fotografi, målningar o s v). Peter Gullers kännetecknar det lyckade fotografiska konstverket som en "iscensättning": verkligheten tillrättaläggs för att tydliggöra något, och därmed blir fotografiet som medvetet konstverk till en "modell" eller en "typ" som bidrar till att klarare gestalta vår värld. Genom bilden och orden gestaltas verkligheten. Det är på det planet som de avgörande förståelseproblemen ligger.

Ett och samma stycke verklighet kan ses på många olika vis i olika perspektiv, och man kan uppmärksamma olika aspekter på samma verklighet. Det är vad som sker i vetenskaperna, som specialiserar sig på olika sidor av vår verklighet. Biologen uppmärksammar vissa drag i verkligheten och bortser systematiskt från alla andra drag; fysikern gör detsamma; och så gör alla samhällsvetare och humanistiska forskare. Ett av hindren för förståelse när det gäller vetenskapliga texter är att läsaren kanske inte känner till de metodiska begränsningar som kännetecknar allt som görs på forskningsområdet ifråga. Och vanligen formuleras sådana begränsningar inte uttryckligen i forskningsrapporterna. De tillhör den tysta bakgrunden för det som sker på det vetenskapliga området ifråga, de är en del av de tysta kunskaperna som läsaren förutsetts ha, på samma sätt som litteraturläsaren och konstbetraktaren förutsetts ha kunskaper om de traditioner och konventioner som finns på det estetiska området ifråga.

De största problemen med förståelsen rör inte den yttre formen utan svårigheten med att införliva innehållet i texterna med den egna begreppsvärlden, som Ingela Josefson formulerar det. För att kunna hantera förståelseproblem av detta slag, som har att göra med sådant som begrepp, perspektiv, iscensättning, tysta kunskaper, behov och erfarenheter, måste vi ha betydligt mera än språkvetenskapens traditionella apparat (ljudlära, ordbildningslära, satskonstruktionslära och dylikt). I detta läge kan det vara givande att vända sig till ett par filosofiska traditioner som brukar kallas för "hermeneutik" och "pragmatik". I det närmast följande avsnitt skall jag lyfta fram några inslag hos en ledande företrädare för den såkallade hermeneutiska traditionen, och sedan skall jag övergå till en av traditionerna på pragmatikens område, som enligt min me-

ning i många avseenden är ett bättre alternativ som utgångspunkt för de förståelseproblem som vi är intresserade av här.

Konst och erfarenhet

Om man intresserar sig för frågan vad förståelse innebär, är det naturligt att man vänder sig till den hermeneutiska traditionen. Hermeneutik är nämligen detsamma som förståelselära, och litteraturen på området är mycket omfattande. I en bibliografi som täcker den hermeneutiska litteraturen från 1500-talet till våra dagar förtecknas arbeten av mer än 4000 författare. Boklistorna upptar mer än 400 tättryckta sidor.² Bibliografen är indelad i "allmän hermeneutik" och "hermeneutiska särområden". De hermeneutiska särområdena är teologisk hermeneutik, filologisk hermeneutik, historisk hermeneutik, hermeneutik för teater- och bildkonst o d, och juridisk hermeneutik. På alla dessa områden har man att göra med mening och tolkning, och den hermeneutiska litteraturen omkring juridiken, teologin o s v handlar just om hur man skall hantera förståelseproblemen på dessa områden. Den allmänna hermeneutiken delas upp i filosofisk hermeneutik, psykologisk hermeneutik, den vetenskapsteoretiska litteraturen omkring förklaring och förståelse, samt litteratur om hermeneutiken (d v s "metahermeneutik").

Från denna rika tradition av undersökningar av vad förståelse är skall jag här ta fram ett enda arbete som är speciellt relevant för de problem som denna bok handlar om. Det är ett digert arbete av den tyske filosofen och filologen Hans-Georg Gadamer med titeln "Sanning och metod" från 1960. Den boken är utan tvekan det mest omdiskuterade bidraget till den hermeneutiska litteraturen under de senaste årtiondena, och dessutom är bokens officiella tema just det som vi håller på med här: reflektion över förståelsens villkor helt allmänt sett. Gadamer är inte intresserad av att bidra till metodutvecklingen på sådana tolkningsområden som juridik och teologi. Han vill belysa de grundläggande villkoren för all förståelse. Det låter mycket lovande, så låt oss ägna vår uppmärksamhet åt Gadamer en liten stund.

I den vetenskapsteoretiska litteraturen under de senaste hundra åren har många påstått att naturvetenskaperna är förklarande medan humanvetenskaperna i vid mening (de humanistiska vetenskaperna: historia, filologi o s v; teologi; juridik; och delar av samhällsvetenskapen) är förstående. Gadamer deltar inte i den diskussionen. Han hävdar i likhet med sin filosofiske lärare Martin Heidegger att förståelse är något som kännetecknar all mänsklig verksamhet. I människans värld är förståelse ett grundläggande drag, och detta gäller oavsett om man håller på med humanvetenskap, naturvetenskap, konst eller praktiska sysslor. I högtidliga ordalag, som starkt inspirerats av Heideggers egenartade filosofiska prosa, utlägger Gadamer denna tes. Den grundläggande tesen hos Gadamer är att all förståelse innebär "applikation", d v s tillämpning på den förstående själv. Det är ett egendomligt påstående om man tolkar det som ett påstående om förståelseprocesser i största allmänhet. När jag förstår ett språkligt uttryck på svenska eller tyska, till exempel, så verkar det tämligen poänglöst att säga att detta innebär en tillämpning på mig själv. På den naturliga språkförståelsens nivå äger Gadamers tes inget intresse. Men efter att ha arbetat mig igenom boken många gånger och efter att ha diskuterat den ingående, avsnitt för avsnitt, med ett antal kolleger och studenter, har jag kommit fram till att Gadamers bok inte handlar om det som han säger att den gör. Den handlar egentligen inte om "de nödvändiga villkoren för möjligheten av förståelse", som han påstår att den gör. Delvis gör den det, men det som Gadamer säger på den nivån lägger föga eller intet till det som andra redan har sagt. Det som är kärnan i Gadamers framställning är *varför vi bör befatta oss med konstens klassiker*. Varför skall vi idag ägna oss åt litteratur och konst som gjorts för länge sedan och som av en eller annan anledning blivit kanoniserad som "klassiker" på sitt område? Det kan gälla Sofokles' och Shakespeares tragedier, Rilkes lyrik, Michelangelos målningar, Rodins skulpturer, Beethovens stråkkvartetter o s v.

Som svar på frågan "Varför skall vi befatta oss med klassikerna?" är Gadamers applikationstes både intressant och rimlig: för att i djupare mening förstå ett klassiskt arbete måste vi få det att tala till oss själva, det skall gripa in i våra egna liv, i den betydelsen innebär förståelsen en tillämpning eller applikation på läsaren eller åskådaren själv. För att umgänget med klassikerna skall bli givande måste

vi *tillägna oss* dem. Vad innebär det?

I "Sanning och metod" skriver Gadamer abstrakt, historiskt och lärdomstyggt om dessa ting. Men i en liten bok med självbiografiska och biografiska skisser skriver han enkelt och opretentiöst om sin levnad ("Philosophische Lehrjahre", 1977). Ett väsentligt inslag i hans liv har hela tiden varit umgänget med klassikerna, först och främst den klassiska litteraturen från antiken. Under femton år på 20- och 30-talen tillhörde Gadamer en liten krets som varje torsdagskväll samlades hos teologiprofessorn Bultmann för att läsa grekiska texter:

"Det var inget lärdomsarbete. En av oss utpekades till att högläsa en tysk översättning, och de andra följde med i den grekiska texten. På detta vis läste vi tusentals sidor. Ibland utspann sig en diskussion, som gav vidare utblickar. Men Bultmann återkallade oss alltid till ordningen och till att fortsätta lektyren. Antingen det nu gällde grekisk tragedi eller komedi, eller en av kyrkofäderna eller Homeros, eller en historiker eller vältalare, så genomgick vi hela den antika världen, i femton år en kväll i veckan. Detta höll Bultmann strängt och envetet fast vid, vecka efter vecka. Punktligt klockan kvart över åtta började vi och läste till på slaget elva."³

Några år senare, vintern 1943–44, efter det att hela Leipzigs centrum förstörts, sitter professor Gadamer med sina studenter i ett hus som råkat bli stående, utan värme, utan elektricitet, utan fönsterskivor, med stearinljusen brinnande och fortsätter sitt Rilke-seminarium. Man har hunnit till den tredje Duino-elegin.

Här konkretiseras Gadamers abstrakta utläggningar om konstverket som en ontologisk process, som en sakral rit i vilket läsaren eller åskådaren deltar, som en tragisk bekräftelse som har nattvardens, kommunionens, karaktär. I Gadamers erfarenheter från krigsåren spelar Platon och Rilke och andra klassiker en avgörande roll. Denna lektyr är inte bara digressioner från den karga verkligheten. Den verklighet som var Gadamers formades av det ständiga umgänget med dessa texter. De blev en del av honom själv. I "Sanning och metod" talar han om konstens verkan som en "horisontsammansmältning". Det är det som Bultmannseminariet och Rilkeseminariet exemplifierar. Rilkes texter, tillkomna i en annan

situation, lästa i detta speciella sammanhang bidrog till att göra detta nya sammanhang till vad det var. Detta förutan skulle det ha varit ett annat sammanhang, en annan värld om man håller sig till det högtidliga språk som är Gadamers.

När läsaren eller åskådaren verkligen tillägnar sig ett klassiskt verk av exempelvis det slag som de grekiska tragedierna eller Hölderlins och Rilkes dikter illustrerar, förändras han genom detta arbete. I den betydelsen är det fråga om ontologiska processer, alltså skeenden som på ett grundläggande sätt bidrar till att forma och förändra vår verklighet. Det är Gadamers tes att detta är konstens funktion. Och utan att svälja Gadamers retorik eller allmänna filosofiska teser kan vi vara med på att detta är *en* av konstens funktioner. Nog finns det andra funktioner hos allt det som vi kallar konst, men onekligen finns det också konstverk som under vissa omständigheter verkligen kan spela den genomgripande roll som Gadamer tillskriver Konsten. Det är det han avser när han i Hegels efterföljd talar om att vi gör erfarenheter genom konsten och när han med heideggerianska tonfall talar om den genomgripande estetiska erfarenheten som något som bidrar till att existensen framträder obeslöjad i sin sanning.

Traditionernas roll i förståelsen

De grundläggande mänskliga värdena är alltid utsatta. I den barbariets tid som Gadamer genomlevde i Tyskland på 30- och 40-talen engagerade han sig, långt undan politiken, i ett stillsamt arbete på att bearbeta och vidareföra den europeiska humanistiska traditionen. Arbetet med de klassiska texterna, som alltid har varit kärnan i detta hermeneutiska projekt, ingår i det Sisyfos-arbete som humaniseringen av människan innebär. När Gadamer försöker utlägga vad detta innebär på ett systematiskt, filosofiskt vis i "Sanning och metod", lägger han vikt vid två ting:

- *traditioner* spelar en nyckelroll i det humanistiska arbetet: uppgiften är att vidareföra det som är värdefullt i vår kulturtradition, att få traditionen att tala till oss, att göra erfarenheter på traditionens grund;
- det förståelsen gäller är inte i första hand sådana ytfenomen som att behärska grekiska eller ett visst estetiskt uttrycksområde; det gäller att förstå "saken själv"; det är *verkligheten*, världen, människan, som förståelsen gäller.

Detta är teman som med värtalighet och många lärda exempel från vår kulturhistoria förmedlas till läsaren. Det som framför allt förmedlas till läsaren som lyssnar in sig på Gadamers texter, är ett engagemang i humanismens tjänst. Men den som efterlyser närmare analyser av traditionens roll i vår förståelse av världen och i våra estetiska erfarenheter, blir tvungen att söka vidare på andra håll. Låt mig försöka antyda hur man kan gå vidare med teserna att förståelse är knuten till traditioner på något grundläggande vis och att förståelse är förståelse av sakfrågor, av verkligheten.

På ett ställe i "Sanning och metod" påminner Gadamer oss om att det finns traditioner på teaterns område som bygger på vissa uppsättningar eller rolltolkningar som blir mönsterskapande på området. Och likaså på andra områden, till exempel, i musiken, där det finns speltraditioner som bygger på vissa mönsterfall. På dessa områden, skriver han, är det inte fråga om att det ena följer efter det andra på ett slumpartat vis; det är inte fråga om blott en mångfald uppfattningar; utan det är snarare så att det byggs upp traditioner som varje nytt försök måste ta ställning till.

När man framhäver traditionernas roll på detta vis, blir man lätt anklagad för att vara konservativ. Och det har självfallet Gadamer blivit. Han är onekligen konservativ på flera vis, i sin smak, i sin livsstil, i sin allmänna framtoning som människa och författare. Hans egna estetiska preferenser framgår klart av hans skrifter. Han vänder sig både mot dem som försöker bortse från traditionerna och mot dem som slaviskt underkastar sig dem. Traditionerna måste vi tillägna oss, och det innebär ett aktivt, kritiskt arbete med det givna.

I detta ligger det två ting, som befinner sig på helt olika plan. För

det första uppträder Gadamer som moralist eller förkunnare, om man så vill, när han inskräper traditionens vikt och vikten av att självständigt förhålla sig till traditionerna. För det andra är han inne på det logiska området: han antyder att traditioner fungerar som nödvändiga villkor för all förståelse och för allt estetiskt arbete, men det blir inte fråga om mer än antydningar hos Gadamer. Och när jag säger att han antyder detta, är det egentligen en vänlig överdrift. Han snuddar vid problematiken, men utlägger den inte. Den moraliska sidan och den logiska sidan hålls inte isär hos Gadamer. Det är en ödets ironi att Gadamer, som själv vänder sig mot predikantrollen och som själv gör ett storstilat försök att analysera nödvändiga betingelser för att förståelse skall vara möjlig, har så litet att bidra med just när det gäller den logiska eller begreppsanalytiska sidan av saken.

Traditioner och mönsterfall har just den funktionen att vara nödvändiga villkor för att förståelse skall kunna vara möjlig. Detta är ett påstående som inte har att göra med konservativa eller icke-konservativa hållningar i konstens och politikens världar. Det är ett påstående om att det finns vissa grundläggande villkor för all förståelse som gäller obetingat för alla i alla lägen. (I den filosofiska traditionen från Kant kallas sådana villkor för "transcendentala betingelser" eller "villkor för möjligheten av" det eller det. I den traditionella fackfilosofiska terminologin är vi här intresserade av att reflektera över transcendentala villkor för förståelse, dvs betingelser som alltid nödvändigtvis måste vara uppfyllda för att förståelse överhuvudtaget skall vara möjlig.)

Den som tydligast har visat på att mönsterfall och traditioner är nödvändiga förutsättningar för all förståelse är Ludwig Wittgenstein, den österrikisk-engelske filosofen som dog 1951. Det tydligaste sättet att få fram detta i dagens ljus är att tänka över hur vi lär oss språk. När vi väl har lärt oss ett språk, vårt modersmål, kan vi lära andra språk med hjälp av översättningar, men hur lär vi oss vårt första språk? Hur lär vi oss färgord, till exempel? Genom utpekning: någon äldre, som redan kan språket, pekar på olika ting och talar om vad som är rätt, vad som inte är rätt och vad som är tveksamma fall. När vi använder färgord, förutsätter detta att vi är överens om vad som är klara fall, mönsterexempel, och vad som är oklara fall. Eftersom vi lever i en värld som kännetecknas av

gradvisa övergångar mellan spektrums färger, uppstår det nödvändigtvis oklara fall. Och eftersom övergångarna är gradvisa, finns det oändligt många möjligheter att dra gränserna på olika vis. I olika språk dras också gränserna olika, bland annat beroende på vilka praktiska behov man har.

Och det som gäller för färgorden, gäller för alla andra språkliga uttryck. Alla begreppsord är förankrade i ett antal mönsterexempel. Vad en symfoni är är något som jag har lärt genom att få symfonier utpekade för mig. Ibland när jag lyssnar på Beethovenmusik, är det symfonier det är fråga om, ibland är det något annat (tex stråkkvartetter eller blåsarensembler av skiftande storlek som framför stycken som inte uppfyller kraven på en symfoni). Exakt vad som krävs av något för att det skall vara en symfoni är något som jag i likhet med de flesta andra musikintresserade inte kan formulera bra i ord. Men jag är överens med andra om att det finns ett antal musikstycken som otvivelaktigt är symfonier, och vi är överens om ett antal sådana fall (ett antal verk av varierande längd av kompositörer som Mozart, Brahms och Shostakovitch). Och vi är också överens om att det finns mycket som inte kan rubriceras som "symfonier", tex Chopins pianostycken eller sådana som Rolling Stones brukar spela. Och om vi stöter på ett nytt musikstycke, måste vi ta ställning till om det liknar de etablerade typfallen tillräckligt mycket för att utan att vilseleda kunna kallas för en "symfoni". Det skulle vara onödigt vilseledande att börja kalla ABBA:s låtar för "symfonier" – det finns annat som de liknar mycket mer än de klassiska mönsterfallen av symfonier.

Det som gäller för språkliga uttryck gäller också för bilder och andra meningsverk. På alla bildområden finns det etablerade traditioner som man måste känna till för att kunna uppfatta bilden adekvat. Det gäller till och med för fotografier, något som vi i vår bildöversvämmade kultur tenderar att glömma bort. Den som till äventyrs aldrig har sett ett foto eller någon liknande avbildning, kan inte avgöra vad det är fråga om. Han eller hon står inför något ännu mera otydligt än vad jag själv gör när jag ser på en komplicerad röntgenplåt eller det virrvarr som presenteras som satellitbilder över väderlekssituationen igår eftermiddag i Nordeuropa.

Förståelse gäller det som vi har kallat för meningsverk. Texter är den slags meningsverk som man har koncentrerat sig på i herme-

neutiken och i viss mån även bilder, statyer o d. Men också handlingar är meningsverk i denna betydelse. Handlingar är något som vi förstår eller inte förstår, och precis på samma sätt som när det gäller bilder och språkliga uttryck kräver handlingsförståelse att man känner till en etablerad repertoar av mönsterfall, tydliga fall som faller in under handlingstypen ifråga och fall som tydligt faller utanför.

När vi förstår handlingar, texter, muntliga meddelanden och bilder och andra meningsverk, förutsätter detta att vi är inövade i bestämda traditioner som kännetecknas av en repertoar av mönsterexempel ("paradigmfall" som det heter hos Wittgenstein) och mönster-motexempel. Om vi i Wittgensteins efterföljd kallar sådana handlingstraditioner, som man måste var inövad i för att kunna handla och förstå, för "praxisar", kan vi säga att all förståelse förutsätter en viss kompetens hos den förstående, nämligen den kompetens som består i att man behärskar tillräckligt mycket av repertoaren av etablerade paradigmfall för att själva kunna uppträda kompetent. Som samhällsmedlemmar har vi förvärvat oss en mängd kompetenser av detta slag, något som vi sällan har anledning att reflektera över. Vår begreppsliga kompetens, vår bildkompetens, vår handlingskompetens, tillhör normalt området för tyst, oartikulerad kunskap (kunskap av typen erfarenheter och förtrogenhet och färdigheter till skillnad från verbaliserad kunskap, kunskap som är uttryckt i ord och meningar). Och i all sådan kunskap spelar mönsterfall en nyckelroll: de är nödvändiga villkor för möjligheten av förståelse och handling.

I den sortens handlingsfilosofi (eller pragmatiska filosofi) som Wittgensteins senfilosofi illustrerar, ligger tyngdpunkten på att förstå nödvändiga villkor för att kunna handla och förstå. I den pragmatiska traditionen kan man därför finna utgångspunkter till svar på de frågor som den hermeneutiska traditionen (tex Gadamer) inte har mycket att säga om. Den traditionella hermeneutiken med dess inriktning på texttolkning kan då vidgas till en mera övergripande verksamhet, filosofisk pragmatik, med uppgiften att skapa en översiktlig framställning över villkoren för möjligheten av meningsverk överhuvudtaget (ord, bilder, handlingar osv).

Sakförståelse

Nu har vi kommit så långt att vi kan antyda ett svar på vad de avgörande förståelseproblemen gäller, både i vardagslivet, i konst och musik, och när det gäller förmedling av forskningsresultat till utomstående. De hinder som en invecklad stil innebär, är krusningar på ytan. Och de hinder som utgöres av bristande förtrogenhet med de språkliga uttryck som används i vetenskapliga sammanhang, till exempel, är symptom på de avgörande hindren, som är *bristande förtrogenhet med de praxisar* som en text eller muntlig framställning eller handling hör hemma i.

För att förstå de uttryck som används i fotboll eller andra sportgrenar, måste man känna till hur fotboll spelas osv. Det enda sättet att lära sig vad en "straff" är för något är att lära sig tillräckligt mycket om fotboll, till exempel genom att i någon sakkunnigs sällskap bevista ett antal fotbollsmatcher och förtrogenhet få en initierad beskrivning av vad som sker på planen. Detsamma gäller för alla andra mänskliga verksamhetsområden. För att förstå vad som sker på ett verksamhetsområde, måste vi lära oss området med sakkunnigas hjälp. Vi måste inövas på området ifråga, antingen så mycket att vi som åskådare kan följa med eller så mycket att vi själva kan delta. (Det skulle uppenbarligen vara orimligt att begära att alla åskådare skall kunna precis detsamma som utövarna. "Man behöver inte vara ko för att avgöra om mjölken är sur", som musikkritikern Peterson-Berger replikerade till en sångerska som hade klagat på en nedgörande recension.)

Vetenskapliga praxisar bygger som alla andra handlingstraditioner på ett antal föredömliga exempel, som fungerar som modeller för den fortsatta verksamheten. Föredömena skiftar efter hand; oftast är det fråga om ett successivt utbyte av delar av mönstersamlingen, men ibland blir det dramatiska övergångar ("vetenskapliga revolutioner"). Och i en komplicerad verksamhet av det slag som vetenskapligt arbete inom en bestämd tradition utgör finns det en mängd förutsättningar och antaganden och handlingssätt som man måste lära sig för att själv kunna delta i arbetet på det område det gäller. Till stor del är dessa förutsättningar inte formulerade i ord – de förmedlas genom exempel efter exempel i det dagliga arbetet på en forskningsinstitution, i en forskargrupp, i ett projekt. När ve-

tenskapsutövarna skriver för varandra, kan de ta alla dessa tysta förutsättningar för givna. Det finns också i vetenskapliga sammanhang, precis som i de flesta familjer och arbetsgrupper, mer eller mindre stenogrambetonade och situationsbestämda uttryckssätt, som fungerar effektivt och bra för de införstådda men som är mer eller mindre obegripliga för utomstående som inte varit med om de händelser som åsyftas och som inte tränats in i det speciella språkbruk som utvecklats inom gruppen. För att förstå forskningsrapporter måste man inövas i det det gäller, på samma vis som när det gäller bridge och schack och alla andra specialiserade aktiviteter.

Av avgörande betydelse för det som sker på ett visst verksamhetsområde är vilka *begrepp* man använder. Begrepp uttrycks normalt med språkliga uttryck, men ett och samma språkliga uttryck kan stå för olika begrepp (mångtydighet). För att signalera tydligt att man arbetar med ett nytt begrepp inför man därför ofta i vetenskapliga sammanhang nya ord (på samma sätt som man gör i bridge och schack och i alla specialiserade yrken). Resultatet blir då att den utomstående med en gång uppfattar att här rör det sig om företeelser som han inte känner till. Men det kan också vara så att vetenskapen går på tomgång: nya namn för gamla ting och inget annat. En svårare situation är denna: man inför ett nytt begrepp eller ger ett existerande begrepp en specialbetydelse, antingen genom att uttryckligen tala om att det är detta man gör eller i all stillhet utan att säga något direkt om det. Sådana betydelseförskjutningar sker ständigt på alla livsområden, inklusive de vetenskapliga forskningsområdena. Detta slags mångtydighet är förrädisk. Den utomstående ser välkända ord och vändningar och tror att de skall uppfattas på vissa vis, och i själva verket skall de uppfattas på andra vis i nya betydelser. Jag själv använder till exempel ibland uttrycket "praxis", som ju är ett gängse uttryck på svenska. Vi talar om en tandläkares praxis, vi talar om att någon är alltför teoretiskt inriktad och saknar förbindelse med praxis, vi talar om vad som är praxis på ett visst område o s v. Så använder givetvis också jag uttrycket "praxis", men dessutom skärper jag i vissa sammanhang till uttryckets mening och ger det en specialbetydelse (allt regelföljande handlande är praxisar; att utföra en handling är att fortsätta en praxis i betydelsen "serie av mönsterfall" på ett kompetent vis).

Detta sker ständigt på de flesta verksamhetsområden. Det är, vill

jag påstå, på den begreppsliga förståelsens nivå som de avgörande förståelseproblemen uppträder. Och på den begreppsliga förståelsens nivå rör det sig lika mycket om verklighetsförståelse som om språklig förståelse. Genom våra begrepp struktureras verkligheten för oss på bestämda vis. Nya begrepp innebär nya sätt att uppfatta verkligheten. Den som inte har begrepp för en bilmotors olika delar kan vanligen inte heller uppfatta i detalj vad en bilmotor är. När jag kastar ett öga på det som finns under en motorhuv, ser jag bokstavligen inte detsamma som en mekaniskt kunnig bilreperatör ser. Jag saknar de begreppsliga redskap som är nödvändiga för att uppfatta det stycket verklighet på ett i reparationsssammanhang adekvat vis. Och det hänger samman med min bristande förtrogenhet med de praxisar som bilmotorer ingår i (med undantag för bilkörning, och då är det inte mycket man behöver kunna om motorer).

I våra begrepp finns också värderingar och sätt att se på verkligheten inbakade. Det är också något som man lär sig efter hand genom att inövas i det begreppsbruk som kännetecknar ett visst verksamhetsområde. Det för till att påståenden som kan te sig som objektiva, neutrala beskrivningar i själva verket kan vara uttryck för partsintressen och bestämda värderingar utan att det framgår i förstone. Sådana påståenden kan vi kalla för "smygvärderingar". I den produktionstekniska litteraturen från Taylor till våra dagar finns det mycket gott om exempel på sådana smygvärderingar, för att bara nämna ett exempelområde bland alla andra. Taylor framställde sina principer för företagsledning som "vetenskapliga". Företagsledningen framstår hos Taylor alltid som den part som har rätt i konflikter mellan ledning och anställda under förutsättning av att ledningen verkligen följer "de vetenskapliga principerna" för företagsledning. Norm- och värdeinslagen behandlas i den produktionstekniska litteraturen mestadels som tekniska problem. Man använder en matematiskt och naturvetenskapligt inspirerad vokabulär, man konstruerar "effektivitetsmått", man arbetar med "indikatorer" som om det gällde rena faktaförhållanden.

Normer, värderingar, partsperspektiv, särintressen bakas in i själva språket. Det enda sättet att effektivt kritisera en motpart kan då vara att ge sig in på en kritik av hans språkbruk, hans begrepp. Ett utmärkt exempel på begreppskritik av detta slag finns i en

promemoria från Försäkringskassförbundet med anledning av en revisionsrapport från Riksrevisionsverket. Låt mig sluta dessa reflektioner över förståelsens villkor med ett kort referat av detta exempel.

I det missivbrev som åtföljde Försäkringskassförbundets promemoria (1979-01-31) står det bland annat följande:

”Rapporten berör försäkringskassorna och försäkringskassförbundet i lika hög grad som den berör Riksförsäkringsverket. Förbundsstyrelsen har därför känt det naturligt att kommentera och i vissa avseenden komplettera RRV:s rapport. Kommentarererna är så mycket mer angelägna som rapporten i allt för hög grad präglas av en ensidig centralbyråkratisk infallsvinkel till de studerade förhållandena. Detta torde bl a ha sin grund i att RRV tyvärr avstått från att studera tillsynsverksamheten från de verkställande organens – försäkringskassornas – horisont”.

Försäkringskassförbundet menade att Riksförsäkringsverket försummat att beakta två faktorer som bör tillmätas stor betydelse, nämligen det lokala och regionala medborgarinflytandet och det decentraliseringskrav som medbestämmandelagen innebär. Olikheterna mellan de två parternas värderingar och normativa ställningstaganden (”perspektiv”) framträder i själva språket, i de begrepp som används. Riksförsäkringsverket klagade på försämrad ”produktivitet” under de år som granskningen gällde. Men det begrepp om produktivitet som Riksförsäkringsverket använde är missvisande, enligt försäkringskassförbundet: vissa väsentliga aspekter på verksamheten beaktas överhuvudtaget inte. För att få fram de aspekterna på verkligheten som försäkringskassförbundet menade vara viktiga i sammanhanget gjorde förbundet en distinktion mellan ”produktivitet” och ”effektivitet”. Med ”produktivitet” avsåg förbundet ”hur många transaktioner av ett visst slag som har utförts med en given resurs under en given tidsperiod”.

”Begreppet effektivitet (fortsatte försäkringskassförbundet) däremot utgår ifrån den åsyftade effekten med en viss verksamhet. Det övergripande effektmålet i den allmänna försäkringen torde odiskutabelt vara att bibringa varje försäkrad en

känsla av trygghet. Den känslan konstitueras inte enbart av att en utbetalning, när den väl är beslutad, sker med största fermitet. Den försäkrade ska också när hon är osäker om sina rättigheter kunna få upplysningar och hjälp i sådan omfattning och på ett sådant sätt att hon känner sig omhändertagen och litar på erhållna besked . . . Det är omöjligt att sätta förbättringar i dessa avseenden i relation till förvaltningskostnadernas utveckling.”

I det här exemplet lyckades försäkringskasseförbundet på ett mycket tydligt vis sätta fingret på en av de tysta förutsättningarna för Riksrevisionsverkets kritik: en alltför snäv uppfattning om målet med försäkringskassornas verksamhet. De begrepp om produktivitet och effektivitet som Riksförsäkringsverket opererade med återspeglar enligt förbundet en missvisande snäv syn på verksamhetens mål. Genom att slå ned på de *begrepp* som ger uttryck för dessa enligt förbundet alltför begränsade värderingar, lyckas det för förbundet att klart få fram de värderingsmässiga olikheterna som ligger bakom de skenbart objektiva bedömningarna av ”bristande produktivitet” på försäkringskasseområdet.

Det är på den nivån som de avgörande förståelseproblemen ligger: på verklighetsstruktureringens nivå, på den nivå där våra verklighetsformande begrepp, typer och mönsterfall befinner sig.

3. *ibid.* s. 43.
4. *ibid.* s. 357.
5. Tidskriften *Life* år 1947.
6. Ludwig Wittgenstein, *Filosofiska undersökningar* pkt. 291.
7. *ibid.* pkt. 208 och Thomas Kuhn *The structure of Scientific Revolutions*. Chicago. 1969, s. 187–189.

Förståelsens villkor

1. Se Sture Wallmons yttrande som finns tryckt i boken *Datautvecklingens filosofi*, red. B. Göranson, 1984.
2. Norbert Heinrichs, *Bibliographie der Hermeneutik*, 1968, 1972.
3. *Philosophische Lehrjahre*, s. 102.

Förståelsens villkor

Det är inte de krångliga orden som i första hand försvårar förståelsen människor emellan – istället beror det mera på att vi lever i olika föreställningsvärldar och på att vi har olika erfarenheter.

Detta är det främsta budskapet i "Språk och erfarenhet". Här undersöks villkoren för kunskapsöverföring när det gäller att förmedla forskning till människor i arbetslivet. Men problemen är egentligen allmängiltiga, eftersom det handlar om möjligheterna och hindren för förståelse mellan individer och olika grupper av människor.

Ett antal fallstudier utgör de praktiska erfarenheterna av problemen och blir en grund för teoretiska reflektioner i boken.

Ingela Josefson, fil dr i språkvetenskap och forskare vid arbetslivscentrum, är bokens redaktör och huvudförfattare. *Peter Gullers*, fotograf, *Rita Liljeström*, professor i sociologi och författare, *Gun Malmgren*, litteraturpedagog och *Tore Nordenstam*, professor i filosofi är de övriga skribenterna i boken.

Carlsson Bokförlag

ISBN 91 7798 034 4